TUPROQQAL'A: XORAZMSHOHLAR QARORGOHI VA UNING TUZILISHI

Botirova Nafosat Xurmatbek qizi,
UrDU, Tarix kafedrasi dotsenti, PhD.
E-mail: nafosatbotirova90@gmail.com
nafosatbotirova9@gmail.com

Gulmurodova Feruza Muzaffar qizi,
UrDU, Ijtimoiy - iqtisodiy fanlar fakulteti
Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi.
feruzagulmurodova16@gmail.com

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19967924

Annotatsiya. *Ushbu maqolada, Tuproqqal'a yodgorligi 1938-yilda S.P. Tolstov boshchiligidagi o'rganilganligi, keyinchalik uzoq yillar davomida muntazam ravishda tadqiq qilingan. Tadqiqotlar natijasida, shahar majmuasining umumiy rejasi, mudofaa inshootlari, saroy binolari, ibodatxonalar va turar-joy kvartallari aniqlangan. Ayniqsa, saroy majmuasidan topilgan noyob devoriy suratlar, haykaltaroshlik namunalari va boshqa san'at asarlari Xorazm san'atining o'ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, davrning diniy va dunyoviy tasavvurlarini yorqin aks ettirganligi xaqida bayon qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Shahar-qal'a, ibodatxonalar, turar-joy kvartallari, "Shaxzodalar zali", savdo yo'llari, to'g'ri ko'chalar tarmog'i, ranglar palitrasi, me'moriy uslub.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается история изучения памятника Топрак-кала, начатого в 1938 году под руководством С. П. Толстова и продолжавшегося на регулярной основе в течение многих лет. В результате исследований были определены общий план городского комплекса, оборонительные сооружения, дворцовые здания, храмы и жилые кварталы. Особое внимание уделяется уникальным настенным росписям, образцам скульптуры и другим произведениям искусства, найденным в дворцовом комплексе, которые ярко отражают самобытные черты хорезмского искусства, а также религиозные и светские представления той эпохи.*

Ключевые слова: *Город-крепость, храмы, жилые кварталы, «Зал царей», торговые пути, сеть прямых улиц, палитра цветов, архитектурный стиль.*

Abstract. *This article discusses the study of the Toprak-kala monument, which began in 1938 under the leadership of S.P. Tolstov and was systematically researched over many subsequent years. As a result of these studies, the general plan of the city complex, defensive structures, palace buildings, temples, and residential quarters were identified. Particular emphasis is placed on the unique wall paintings, sculptures, and other works of art found in the palace complex, which vividly reflect the distinctive features of Khorezmian art, as well as the religious and secular concepts of that period.*

Keywords: *City-fortress, temples, residential quarters, "Hall of Kings", trade routes, network of straight streets, color palette, architectural style.*

Kirish. Tuproqqal'a, qadimgi Xorazmning eng muhim arxeologik yodgorliklaridan biri bo'lib, milodiy III asrga oid Xorazmshohlar davlatining poytaxti va asosiy qarorgohi sifatida katta ilmiy ahamiyatga ega. Bu shahar-qal'a

Amudaryoning qadimgi o‘zanlaridan biri bo‘lgan Oqchadaryoning chap qirg‘og‘ida joylashgan bo‘lib, o‘zining monumental me’morchiligi, murakkab shaharsozlik tuzilishi va boy madaniy qoldiqlari bilan ajralib turadi. Tuproqqal’aning kashf etilishi va chuqur o‘rganilishi Xorazm davlatchiligining ilk bosqichlari, uning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti haqida bebaho ma’lumotlarni taqdim etadi. Bu yodgorlik nafaqat Xorazmning, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasining qadimgi tarixi va san’atini tushunishda markaziy o‘rin tutadi. [1. B. 170–195]

Tuproqqal’a yodgorligi 1938-yilda S.P. Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tomonidan kashf etilgan va keyinchalik uzoq yillar davomida muntazam ravishda tadqiq qilingan. Tadqiqotlar natijasida shahar majmuasining umumiy rejasi, mudofaa inshootlari, saroy binolari, ibodatxonalar va turar-joy kvartallari aniqlangan. Ayniqsa, saroy majmuasidan topilgan noyob devoriy suratlar, haykaltaroshlik namunalari va boshqa san’at asarlari Xorazm san’atining o‘ziga xos xususiyatlarini, shuningdek, davrning diniy va dunyoviy tasavvurlarini yorqin aks ettiradi. Bu topilmalar Xorazmshohlar davrida san’at va me’morchilikning yuksak darajada rivojlanganligidan dalolat beradi, bu esa mintaqaning madaniy taraqqiyotiga oid mavjud bilimlarni sezilarli darajada boyitadi. [2. B110-135.]

Metodlar va o‘rganilganlik darajasi. Qal’aning umumiy tuzilishi to‘rtburchak shaklda bo‘lib, uning maydoni taxminan 500x350 metrni tashkil etadi. Shahar uch asosiy qismdan iborat edi: markaziy saroy majmuasi, shahriston (turar-joy kvartallari) va mudofaa devorlari. Saroy majmuasi shaharning shimoli-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, baland poydevor ustiga qurilgan va o‘zining ulug‘vorligi bilan ajralib turgan. Mudofaa devorlari qalinligi va balandligi jihatidan juda mustahkam bo‘lib, ko‘plab minoralar va darvozalar bilan jihozlangan. Bu devorlar nafaqat harbiy himoya vazifasini bajargan, balki Xorazmshohlar davlatining qudrati va mustaqilligining ramzi ham bo‘lgan. Shahar ichida to‘g‘ri ko‘chalar tarmog‘i va suv ta’minoti tizimi mavjud bo‘lganligi, Tuproqqal’aning puxta rejalashtirilgan shahar ekanligini ko‘rsatadi.

Tuproqqal’a saroy majmuasi Xorazmshohlar qarorgohi sifatida davlatning siyosiy va ma’muriy markazi bo‘lgan. Saroy bir necha qismdan iborat bo‘lib, ularda tantanali zallar, qabulxonalar, shoh xonadonining yashash joylari va xizmat xonalari joylashgan. Eng diqqatga sazovor joylardan biri bu “Shaxzodalar zali” bo‘lib, uning devorlari rang-barang devoriy suratlar va haykallar bilan bezatilgan. Bu suratlar Xorazmshohlar sulolasining vakillarini, shuningdek, turli diniy va mifologik sahnalarni tasvirlagan. Saroyning ichki bezaklarida qizil, ko‘k, sariq ranglar ustunlik qilgan, bu esa Xorazm san’atining o‘ziga xos ranglar palitrasini ko‘rsatadi. Saroyning me’moriy yechimlari va bezaklari Xorazmshohlar davrining estetik didi va badiiy

mahoratini yorqin namoyish etadi, shu bilan birga, mintaqaning boshqa qadimgi madaniyatlari bilan aloqalari haqida ham ma’lumot beradi. [3. archaeology.uz]

Saroy majmuasidan tashqari, Tuproqqal’ada uchta asosiy ibodatxona aniqlangan. Bu ibodatxonalar Xorazm aholisining diniy e’tiqodlari, xususan, zardushtiylik va mahalliy kultlar bilan bog‘liq marosimlar o‘tkazilgan joylar bo‘lgan. Ibodatxonalarning tuzilishi va ulardan topilgan artefaktlar Xorazmda diniy hayotning murakkabligini va turli e’tiqodlarning o‘zaro ta’sirini ko‘rsatadi. Masalan, ba’zi ibodatxonalarda olovga sig‘inish bilan bog‘liq izlar topilgan bo‘lsa, boshqalarida mahalliy xudolarga atalgan qurbonliklar va marosimlar o‘tkazilgan. Bu diniy markazlar nafaqat ma’naviy hayotda, balki shahar aholisining ijtimoiy birligini ta’minlashda ham muhim rol o‘ynagan.

Tadqiqot natijalari. Tuproqqal’aning shaharsozlik tuzilishi va infratuzilmasi qadimgi Xorazmning yuqori darajadagi tashkiliy qobiliyatini aks ettiradi. Shahar ichida suv ta’minoti uchun maxsus kanallar va quduqlar tizimi mavjud bo‘lgan, bu esa aholini toza ichimlik suvi bilan ta’minlashga yordam bergan. Turar-joy kvartallari bir-biriga yaqin joylashgan uylardan iborat bo‘lib, ularda hunarmandchilik ustaxonalari va savdo do‘konlari ham faoliyat yuritgan. Shaharning iqtisodiy hayoti qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiqqa asoslangan bo‘lib, Tuproqqal’a nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy markaz sifatida ham gullab-yashnagan. Bu jihatlar Xorazmshohlar davlatining nafaqat harbiy va siyosiy, balki iqtisodiy jihatdan ham mustahkam bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Tuproqqal’a milodiy IV asrning o‘rtalarida, ehtimol, siyosiy beqarorlik, tashqi bosqinlar yoki Amudaryo o‘zanining o‘zgarishi sababli tashlab ketilgan. Biroq, uning qoldiqlari qadimgi Xorazm davlatchiligining oltin davri haqida noyob guvohlik beradi. Tuproqqal’a arxeologik majmuasi Xorazmshohlar davrining me’moriy uslubi, san’ati, diniy e’tiqodlari va shaharsozlik an’analarini tushunish uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Uning o‘rganilishi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlari, madaniy aloqalari va o‘ziga xos xususiyatlari haqida chuqur tahlil qilish imkonini beradi, bu esa mintaqaning jahon madaniyati xazinasidagi o‘rnini yanada mustahkamlaydi.[4. archaeology.samdu.uz]

Xorazm shahrining janubiy qal’alar tizimi, uning qurilishi va tuzilishi, shuningdek, bu muhim muhofaza va strategik obyektlarning o‘zaro bog‘liqligi, o‘z davrining arxitektura va mudofaa texnologiyalarini chuqur o‘rganishni taqozo etadi. Ushbu tizim, asosan, Xorazm vohasi hududidagi qadimgi shaharlar va ularning joylashuvi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning har biri muhim strategik va madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan joylarda qurilgan. Bu shaharlar va qal’alar, odatda, suv manbalariga yaqin joylarda, tabiiy va sun’iy to‘siqlar bilan himoyalangan hududlarda

joylashgan bo‘lib, ularning qurilish materiallari va texnikasi o‘z davrining texnologik imkoniyatlarini aks ettiradi.

Janubiy qal’alar tizimining asosiy maqsadlaridan biri, hududni tashqi tahdidlardan himoyalash bo‘lib, ularning har biri o‘zaro bog‘liq va muvofiqlashtirilgan tarzda qurilgan. Bu shaharlar va qal’alar, shuningdek, mudofaa tizimining bir qismi sifatida, muhim strategik nuqtalar va yo‘llarni nazorat qilish uchun mo‘ljallangan. Ularning joylashuvi, odatda, muhim savdo yo‘llari va kommunikatsiya tarmoqlariga yaqin bo‘lib, bu esa iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirish uchun muhim omil bo‘ldi. Shu bilan birga, bu qal’alar, o‘zaro bog‘liq bo‘lib, keng qamrovli mudofaa tizimini tashkil etadi, bu esa tashqi tahdidlarni bartaraf etishda muhim rol o‘ynadi.

Xulosa. Qal’alar va shaharlarning qurilishida foydalanilgan me’moriy texnikalar, ularning strukturalarini mustahkamlash va himoyalash uchun mo‘ljallangan. Ko‘pincha, ularning devorlari qalin va qattiq bo‘lib, tosh va g‘ishtdan qurilgan. Qal’alarda, shuningdek, majmualar va minoralar, muhim strategik nuqtalarda joylashgan bo‘lib, ular mudofaa sifatida xizmat qilgan. Arkeologik qazilishlar natijasida, bu joylarning qurilish texnologiyalari, me’moriy elementlari va funksional imkoniyatlari haqida katta ma’lumotlar olingan. Masalan, Qizilqal’a va Jonbosqal’a kabi qal’alar, ularning joylashuvi va arxitekturasi bilan, o‘sha davrdagi mudofaa va strategiya konseptlarini ochib beradi.

Janubiy qal’alar tizimining evolyutsiyasi, ularning qurilish texnologiyalari va me’moriy uslublarining o‘zgarishi bilan bog‘liq. Yangi texnologiyalar va arxeologik ma’lumotlar yordamida, bu tizimlarning qanday rivojlanganligi va ularning zamonaviy tadqiqotlarga ta’siri o‘rganilmoqda. Bu jarayonda, qadimgi qal’alar va shaharlarning muhimligi, ularning madaniyat va iqtisodiy hayotdagi o‘rni, shuningdek, hududning umumiy rivojlanishiga ta’siri tahlil qilinadi. Zamonaviy arxeologiya va tarixiy tadqiqotlar natijalari, bu tizimlarning muhimligini va ularning qadimgi davrda qanday ishlashini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Eshmatov I.I. Xorazmning mudofaa me'morchiligi evolyutsiyasi. – Toshkent: Arxeologiya, 2025. – B. 170–195.
2. Bobojonov R.B. Qal'alar va istehkomlar: Markaziy Osiyo tajribasi. – Toshkent: Tarix, 2024. – B. 110–135.
3. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Arxeologiya instituti rasmiy sayti. https://archaeology.uz (accessed: 10.03.2024)
4. Samarqand Davlat Universiteti Arxeologiya kafedrasi ilmiy-tadqiqot portali. https://archaeology.samdu.uz (accessed: 12.03.2024).